

NOORTE OSALUSE SUURENDAMINE

Kodanikuhariduse häid praktikaid mitteformaalse õppena

Triin Lauri

Sissejuhatus

Koroonapandeemia oli ränk kogu maailmale. Korralikku tuleproovi ei saanud mitte ainult tervishoiusüsteemid ja ühiskonna sulgemisest šokis majandus, vaid ka kodanikuühiskond. Keset vaksineerimisvastast tingeltanglit kogus tuure arvamus, et Eesti olukord oleks sootuks parem, kui siinne ühiskonnaalaste teadmiste tase oleks sama kõrge kui meie PISA tulemused. Ja olgugi et argumendi loogika on veenev – kodanikuharidusel on oluline roll ühiskonna südametunnistusele koputamisel ja igaühe panuse vajalikkuse mõistmisel avaliku hüvise teenimisel, siis on see arvamus faktiliselt veidi eksitav. Nimelt, Eesti õpilaste kodanikuhariduse tase on maailmas konkurentsivõimeline nagu on tõestanud mitmed IEA (*Evaluation of Education Achievement*) uuringud¹. Küll aga on suurepärase teadmiste kõrval probleeme praktikaga ehk noorte osalemisega nii vabatahtlikus tegevuses kui laiemalt kodanikuühiskonnas. Veelgi enam, Eesti noortel on keskmisest madalam usk oma kodanikuvõimekusse (samas.). Järelikult ei ole probleem mitte niivõrd teadmiste puudumises, vaid pigem jääb vajaka julgusest või tahtmisest kaasa lüüa ja seda kaasa löömist toetavast kuuluvustundest. Ja kuigi selline sotsiaalne apaatsus on pahatihti käsikäes ebavõrdusprobleemidega ning kimbutab pigem sotsiaalselt haavatavamaid gruppe², siis on küllaldaselt tõendeid noorte põlvkondade laialdasemast võõrandumisest³. Siinne raport keskendubki noorte osaluspraktikatele⁴ kui ühele võimalikule kanalile heaks kodanikuks kasvamisel,⁵ mis võimaldab luua olukordi, kus noor vahetult kogeb, et tema panus loeb. Enne konkreetsete näidete juurde asumist aga anname lühikese ülevaate sellest, kas ja miks on alust arvata, et osalus kodanikuvastutust kasvatab.

¹ Haridus- ja Teadusministeerium. IEA Rahvusvahelise Kodanikuhariduse uuring ICCS 2016: Eesti põhitulemused. Tallinna Ülikool.

² Deimel, D., Hoskins, B., & Abs, H. J. (2020). How do schools affect inequalities in political participation: Compensation of social disadvantage or provision of differential access? *Educational Psychology*, 40(2), 146-166. <https://doi.org/10.1080/01443410.2019.1645305>

³ Schulz, W., Fraillon, J., Agrusti, G., Ainley, J., Losito, B., & Friedman, T. (2017). *Becoming citizens in a changing world: IEA International Civic and Citizenship education Study 2016. International Report*. Springer.

⁴ Siinne raport ei pretendeeri kõikehõlmavale kokkuvõttele parimatest praktikatest, vaid annab lühiülevaate neist, mis hiljutise kodanikuhariduse edendamisele suunatud projektitaotluse ettevalmistustöö käigus välja koorusid. Nende hulgas on nii Eesti kui muu maailma algatusi, sh ka neid, millel oleks potentsiaali edukaks „rändamiseks“ nii meilt mujale või vastupidi.

⁵ Vt ka <https://heakodanik.ee/mis-on-kodanikuühiskond/hk-pohimotted/>

Osalus ja kodanikuvastutus

Hiljutine aeg on pannud arenenud Euroopa ennenägematute nurjatute katsumuste⁶ ette (Ukraina sõda, koroonapandeemia, energiakriis, kliimakriis, rändekriis), millega hakkama saamine ei saa toetuda vaid ülalt-alla juhistele, vaid eeldab kõikidelt moel või teisel oma igapäevaotsuste raames kodanikuvastutuse võtmist. Näiteid võib tuua prügisorteerimisest valeinfo mittelevitamise ja vaksineerimiseni. Enda nabast kaugemale vaatava, oma kohutuste ja õiguste tasakaalu aduva, kriitilise ent empaatilise kodaniku tunnetuse oluline eeldus on usaldus ja kuuluvustunne⁷. Samas näitavad uuringud, et ühiskondlik usaldus ja kuuluvustunne on langemas just nooremate hulgas.⁸ Seda paraku ka riikides, kus formaalsed kodanikuhariduse näitajad on head. Siit järeldub, et head kodanikuhariduse teadmised võivad küll olla oluliseks komponendiks osalemisentsiastliku noore põlvkonna kujunemisel, kuid kindlasti mitte piisavad. Oluline on, et noores tekiks ka tahtmine ja julgus kaasa lüüa ning veendumus, et temast midagi oleneb maailma paremaks muutmisel. Siinsesse raportisse ei mahu arutelu noorte võõrandumise põhjuste üle. Küll aga ollakse üha enam seda meelt, et noorte kodanikujulgust ja -entusiasmi on võimalik paremini arendada just kogemuste pakkumisega väljaspool kooli⁹. See tähendab, et kodanikuhariduse kompetentside kujunemisel on teadmiste kõrge skoori kõrval olulises fookuses kodanikuhariduse omandamise protsess. See tähendab muuhulgas seda, et püütakse luua keskkondi, kus noorel inimesel on võimalus nõ pãris probleemidega kokku puutuda, nendega tegelemisse panustada ja seelãbi enda rolli olulisust maailma paremaks muutmisel kogeda. Muidugi, kuivõrd me rããgime ikkagi noortest ja suurel mããral just koolinoortest, siis seda kõike juhendatult ning siin oleks oluline roll noorte valdkonnal, noorsootõõtajatel ja huvijuhtidel.

Mis teeb osaluse kodanikukompetentside omandamisel nii oluliseks? Demokraatlikus ühiskonnas ei ole võimalik nõ kodanikuks kasvatamine „üks mudel sobib kõigile“ printsiibil. Seda enam, et riikide pingekoldded ja nende ulatus varieeruvad mããrkimisvããrselt ning erineb ka see, mil mããral huvirõõhmad olemasolevaid võimalikke valukohti õõles puhuvad võõi need lausa kunstlikult tekitavad. Kodanikuõõhiskond saab panustada siin sellise tasakaalu leidmise soodustamisega, mis identiteedi eri komponentide vahel pigem õõhendusi otsib ja sildu loob. Sellistel identiteedi elementidel võõib olla nii isiklikke, kohalikke, riiklikke kui globaalseid lããtteid¹⁰ ja need võõivad olla nii koha-, rahvuse- kui igapããevaste tegevuste põõhised. Sellise voolava, muutuva ja pidevat õõmberdefineerimist vajava ent

⁶ Vt ka siin <https://novaator.err.ee/259929/uhe-minuti-loeng-kuidas-lahendada-nurjatuid-probleeme>

⁷ Abs, H. J. (2021). Options for developing European strategies on citizenship education. *European Educational Research Journal*, 20(3), 329-347. <https://doi.org/10.1177/1474904121994418>

⁸ Schulz, W., Fraillon, J., Agrusti, G., Ainley, J., Losito, B., & Friedman, T. (2017). *Becoming citizens in a changing world: IEA International Civic and Citizenship education Study 2016. International Report*. Springer.

⁹ Campbell, D. E. (2019). What social scientists have learned about civic education: A review of the literature. *Peabody Journal of Education*, 94(1), 32-47. <https://doi.org/10.1080/0161956X.2019.1553601>

¹⁰ Treviño, E., & Carrasco, D. (2021). Good citizenship and youth: Understanding global, contextual and conceptual tensions. In E. Treviño, D. Carrasco, E. Claes, & K. J. Kennedy (Eds.), *Good citizenship for the next generation. A global perspective using IEA ICCS 2016 data* (pp. 1-12). Springer.

kuuluva ja mittevastanduva identiteedi kujunemiseks on teadmised küll väga vajalikud,¹¹ kuid eeldavad võimestamiseks ja valla päästmiseks ka ühiseid kogemusi, mis ühest küljest elu mitmekesisusega kokku viivad ja teisalt probleemide märkamist ja nendega tegelemise kogemust pakuvad. Sääraste koosloomiste ja tegutsemiste läbi saab kogeda, et ühiselu korraldamisel on inimeste vahelistel erinevustel mittedefineeriv roll. Ehk kultiveerida kultuurilist ja igapäevaelulist patriotismi¹².

Sellisest praktilise koostegemise kogemuse olulisuse veendumusest kantuna on ka Eesti õppekavad teinud läbi mitmeid uuenduskuure. Nii näiteks paneb 2014. aasta põhikooli riikliku õppekava redaktsioon varasemast suuremat rõhku üldpädevustele ning seniste üldiste sotsiaalsete pädevuste asemel sõnastati eraldi sotsiaalsed ja kodanikupädevused¹³. Kodanikupädevuste kirjeldus seejuures on märksa põhjalikum, sisaldades muuhulgas selle tähtsat rolli õpilaste väärtushinnangute kujunemises ning tervikpildi kujundamises ühiskonnast praktiliste ülesannete ja probleemide analüüsimise kaudu (samas).

Järgnev annabki põgusa ülevaate headest praktikatest, mis noorte kodanikukompetentse läbi osalusvõimaluste turgutavad. Näidete hulgas on nii neid, mis Eesti õpetajate või siinsete kodanikuühenduste poolt algatatud ja siinses hariduspraktikas juba edukalt levimas, kui ka näiteid mujalt, mis võiks siinseid tulevikualgatusi inspireerida.

Häid praktikaid meilt ja mujalt

Kodanikuteadvuse kujundamine ühiskonnaõpetuses projektimeetodi abil ehk Mare Oja viie kooli projekt

Kantuna veendumusest, et teadmised kodanikuühiskonnast võivad jääda abstraktseks ja loosunglikuks, kui seda ise ei kogeta, kutsusid viie kooli ühiskonnaõpetuse õpetajad koostöös Tallinna Ülikooliga ellu projekti katsetamiseks võimalusi praktilise kodanikuteadvuse kujundamisel¹⁴. Projekti eesmärgiks oli toetada ühiskonnaõpetuse aine taotlust ettevõtliku ja vastutustundliku kodaniku

¹¹ Vt ka Euroopa demokraatliku kultuuri kompetentside alusraamistik ja juhnedamterjalid:

<https://www.coe.int/en/web/reference-framework-of-competences-for-democratic-culture#:~:text=The%20RFCD%20provides%20a%20systematic,are%20coherent%2C%20comprehensive%20and%20transparent.>

¹² Mounk, Y. (2022). *The Great Experiment. Why Diverse Democracies Fall Apart and How They can Endure*. Penguin Books.

¹³ Haridus- ja Teadusministeerium. IEA Rahvusvahelise Kodanikuhariduse uuring ICCS 2016: Eesti põhitulemused. Tallinna Ülikool.

¹⁴ Vt siin ka pikem lugu <https://opleht.ee/2018/03/koostoo-ja-innovatsioon-aineopetuses-projektmeetodi-rakendamise-voimalusi-uhiskonnaopetuses/>

kujundamisel, aga ka projekti ideed toetava metoodika väljatöötamine nügimaks analoogseid ettevõtmisi teistes koolides.

Kodanikuteadvuse kujundamist projektimeetodi abil võib viia ellu mitmel moel, kuid algatus pakub selle toetamiseks ühtse mudeli. See mudel eeldab (1), et projekt saab hoo sisse aruteluga, mis keskendub noorte arusaamadele sidusast ühiskonnast ja selle peamistest takistustest. Arutelule järgneb (2) probleemi olemuse, tagajärgede ja leevendusvõimaluste analüüs nii väiksemates kui suuremates rühmades. Arutelud on õpetajate poolt toetatud asjakohaste materjalidega. Järgmiseks tuleb õpilastel töötada välja tegevuskava (3), millest oleks abi mudeli eelmistes etappides kirjeldatud probleemidega tegelemisel. Väljapakutud tegevuskavalt eeldatakse aktuaalsust, ühiskonna sidususe toetamist, kirjeldatud probleemi leevendamist, kuid samal ajal selle teostatavust olemasolevate ressurssidega. Ideaalis ka uudsust. Ellu rakendatava idee valib esitatud tegevuskavade hulgast välja žürii (4), kuhu lisaks õpilastele-õpetajatele kaasatakse kohalikke ettevõtjaid, mittetulundusühingute esindajaid, kogukonna liikmeid ning valdkonna asjatundjaid. Žürii otsusele järgneb idee(de) elluviimine (5). Õpilaste jaoks lõpetab projekti avatud seminar (6), kus tutvustatakse projektikogemusi ja toimuvad vestlusringid ühiskonnaelu mõjutanud inimestega.

Projekti laiemaks rakendamiseks on konkreetsest algatusest valminud ka metoodiline juhend pakkumaks kolleegidele võimalust analoogseteks algatusteks ka teistes koolides. Projekti kirjeldus koos lisadega on kättesaadav eKoolikoti¹⁵ kaudu.

Kogukonnapraktikad

Sarnaselt eelkirjeldatud ühiskonnaõpetuse õpetajate algatusele õppetegevuse elulähedasemaks muutmisel, on ka 2012. aastal Eesti Vabaühenduste Liidu poolt ellu kutsutud algatus Kogukonnapraktika¹⁶ aktiiv- ja kogemusõppe ideest kantud. Tänapäevaks on Kogukonnapraktika põimitud üha enamate koolide programmidesse ning 2022. aastal toimub Kogukonnapraktika ligi 50 koolis ja enam kui 250 vabaühenduses üle Eesti. Kogukonnapraktika eripära seisneb selles, et fookus on võetud just vabaühendustele ning nii vabaühenduste eestvedajad kui pikaajalised vabatahtlikud panustavad süsteemselt ja koostöös koolidega Kogukonnapraktika elluviimisesse.

Kogukonnapraktika on koolide ja vabaühenduste koostööprogramm, mille raames suunatakse noor vabaühendusse praktikale. Ehk õpilased löövad mõne nädala jooksul umbes 10-15 tunni jagu kaasa enda valitud organisatsiooni tegevustes, täites mõnd endale jõukohast ja huvipakkuvat ning vabaühendusele vajalikku ülesannet. Nad osalevad vabaühenduse töös ja näevad, kuidas sünnib ja

¹⁵ <https://e-koolikotti.ee/en/oppematerjal/20196-Digioppevaramu-sotsiaalvaldkonna-materjalid/231804>

¹⁶ <https://heakodanik.ee/kogukonnapraktika/programmist/>

toimib kodanikualgatus. Noored saavad teada, milliseid ühiskonnaprobleeme vabaühendused lahendavad ning miks seda tehakse. Praktika eesmärgiks on, et noor saab lahendada endale jõukohast ent huvipakkuvat probleemi, saades seeläbi nii lisateadmisi vabaühenduste rollist ja olulisusest ühiskonnas ning ka vahetu kogemuse. Kogukonnapraktika elluviimisesse on kaasatud kolm osapoolt: kool, vabaühendused ja õpilane ning kõigil on oluline roll nii praktika ettevalmistamisel, praktikaperioodi juhendamisel ja läbiviimisel kui saadud kogemuse mõtestamisel. Lühidalt koosnebki protsess järgmistest lülidest: õpetaja tutvustab ühiskonnaõpetuse raames praktikakohtade võimalusi (1), õpilased otsivad praktikakoha (2), praktikakohas võtab noore vastu praktikakoha juhendaja (3), noored saavad praktikat läbi viies isikliku kogemuse ja teadmised (4); ja lõpetuseks aitab õpetaja kogetut analüüsida (5). Kogukonnapraktika sujuvaks läbiviimiseks olemas nii pidevalt täienev andmebaas võimalikest praktikakohtadest ja juhendajatest.

Tänaseks on eri projektide toel jõutud abistavate juhendmaterjalideni ja kättesaadav on ka hea kodaniku käisraamat¹⁷. Algatuse ambitsiooniks on luua võimalus koolinoorte kaasamiseks kohaliku kogukonna tegemistesse, et sellest saaks hea eeskuju ja noorte osalus kogukonnas muutuks Eestis tavaliseks ja ootuspäraseks. Meie ajaloopärandi spetsiifilisus muudab sellise vabakonna nõ ellu äratamise ja levitamise initsiatiivi eriti asjakohaseks. Kogukonnapraktika algidee tõukub Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide kodanikuhariduslikest programmidest nagu *International Baccalaureate*, „*Creativity. Action. Service*“ ja *Community Service*, kuid mille on koostöös õpetajatega vabaühendused Eestile kohandanud.

Proovikivi

Proovikivi¹⁸ on hariduslik koostööprogramm ja veebiplatvorm, mille üks eestvedajaid on TLÜ doktorant Maarja Hallik ja mis on loodud eesmärgiga toetada noorte kasvamist vastutustundlikuks maailmakodanikuks. Proovikivi ühendab ettevõtted, riigiasutused ja vabaühendused ja seab eesmärgiks arendada just üldoskuseid nagu koostöö, loovus ja suhtlemisoskused.

Sarnaselt eelmistele praktikatel pakub ka Proovikivi just elulist õppimisvõimalust, kuid kaasab kogukonna ja vabaühenduste kõrval ka ettevõtjaid. Ka on Proovikivi oma eesmärgiseadelt mõnevõrra sihitum, keskendudes ÜRO kestliku arengu ja Eesti arengustrateegiate eesmärkidest noortele esitatavate väljakutsete defineerimisel, jättes siiski piisavalt ka vabadust proovikivi (ehk probleem, millega tegeleda) valimisel kui sellega tegelemise algatajaks olemisel. Noorte jaoks on Proovikivi

¹⁷ https://heakodanik.ee/wp-content/uploads/2017/05/Kogukonnapraktika-k%3a4siraamat_2016.pdf

¹⁸ <https://proovikivi.ee/>

raames tehtav osa õppetööst või noorteorganisatsioonides toimuvast tegevusest ja algatuse moto on „üks proovikivi korraga“.

Proovikivi sisu on defineeritud läbi kolme „P“: pedagoogika, projekt ja platvorm. Pedagoogika komponent (1) sisaldab endas projektipõhist õpet otsides viise, kuidas õppetöö siduda reaalsete globaalsete (globaalne + lokaalne ehk kohalikke ja üleilmseid seoseid luues) probleemide lahendamiseks. Aluseks olev metoodika lähtub TLÜ EDULab¹⁹ mudelitest, mis on pidevalt täienev labor, millesse panustavad nii õpilased, õpetajad, koolijuhid kui teadlased. Projekti komponent (2) on õpilaste nõ elust enesest väljakutsete lahendamiseks pakutud projekt (sh selle elluviimise kampaania, uuringud, blogi) mille nad saavad siduvad oma kooli/ülikooli õpingutega ja mida siinses algatuses nimetatakse proovikiviks, millega tegeleda²⁰. Kolmas Proovikivi komponent on platvorm (vt joonealune viide 18), mis koondab väljakutsete ümber koondunud võrgustikud (õpilased, koolid, ettevõtjad, vabaühendused, kogukond, valitsusasutused, ülikool), et toetada proovikividega tegelemist ning koondada ja jagada projektidega loodavat väärtust.

***Democracy in Practice* ehk *Deep Democracy* ideede kohandamine koolidele**

*Deep Democracy*²¹ ehk nn süvademokraatia on meetod, mis toetab otsuste tegemise protsessi pingerohkes ja mitmekesisuses keskkonnas. Meetod on välja töötatud Lõuna-Aafrika psühholoogide poolt ning levinud nii koolitus- kui ärimaailmas. Siin tutvustatava algatuse erilisus seisneb aga selles, et taanlased kohandasid idee koolidele pakkumaks õpetajatele tuge demokraatlikuma klassiruumi loomisel ja arutelude läbiviimisel²². Algatusega piloteeriti 2018. aastal ja tänaseks tegeleb *Democracy in Practice* nii süvademokraatia põhimõtete, tööriistade ja meetodi levitajana, õpetajate koolitajana kui koolide toetajana süvademokraatia põhimõtteid toetava keskkonna loomisel.

Projekti sisu seisnebki selles, et läbi programmis osalemise saavad õpetajad arendada demokraatliku dialoogi pidamise ja otsustamise oskuseid. Põimides need oskused õppekava erinevatesse ainetesse ja igapäevapraktikatesse, omandavad ka õpilased need oskused, mis läbi muutub demokraatlikumaks nii koolielu kui kogukond. Eesmärgid, mida süvademokraatia meetod eelkõige sihustab on igaühe hääl kuuldavaks tegemise võimaldamine (1), eriarvamuste kuulamine (2); ja eriarvamustest ja mitmekesisusest tuleneva pingeolukorraga toimetulek (3). Lühidalt, meetod õpetab mitte kartma

¹⁹ EDULab:

https://docs.google.com/presentation/d/18YPn1w5HFArOKHaCVcNOidSIxlvN_Z7kpWIqc_KLlM/edit#slide=id.p

²⁰ Vt pikem lugu ka siin <https://opleht.ee/2019/09/gil-kolme-kooli-kogemus/>

²¹ <https://www.lewisdeepdemocracy.com/>

²² <https://www.tuborafondet.dk/ungdomsbyen-demokrati-for-alle/>

paratamatuid eriarvamusi ja neist kooruvaid konflikte, vaid annab lihtsasti omandatavad tööriistad, mida selliste olukordadega toimetulekuks vaja.

LArS ehk konfliktsete teemadega hakkama saamine läbi lühifilmide

Sarnaselt süvademokraatia algatusele keskendub ka sakslaste arendatud LaRS²³ konfliktidega hakkamasaamisele, kuid võtab tundlike ja vastuoluliste teemade käsitlemise edendamiseks kasutusele filmid. Projekt ongi disainitud õpetajaks õppijate koolituse osana ning seab eesmärgiks valmistada õpetajad ette vastuolulistel teemadel diskussioonide pidamiseks ja ohjamiseks, kasutades abivahendina lühifilme. Iga film (kokku 22 iga pikkusega 3-6 minutit) püüab autentselt edastada mõnda keerulist diskussiooni klassiruumis ning pakub harjutusi. Harjutuste eesmärk on arendada õpetajate kompetentsust keeruka ja/või tundliku olukorra märkamisel, analüüsimisel ning reflekteerimisel, püüdes aduda nii ohtusid kui ärgitada loovust nii võimalike lahendusolukordade kui õpetaja rolli adumisel. Projekti algatajad on mitmed Saksa ülikoolid, eelkõige Leipzigi Ülikool ja hariduse ja kultuuri teemadega seotud valitsusasutused.

LArSi olulisus tõukubki sellest, et senises õpetajakoolituses on jäänud vajaka praktilistest oskustest, mis vastuoluliste teemade käsitlemisega kaasneda võivad. Neid teemasid on hulgaliselt nii ajaloost, kuid paraku tekib neid iga päevaga ka aina juurde, muutes olemasolevad pingekohadele veelgi kihte (mõeldes näiteks Ukraina sõjaga seonduvale ja siinsete eesti- ja venekeelsete koolide problemaatikale). Sestap on ka sellise algatuse „rändamisel“ väga oluline selle kohandamine konkreetseesse konteksti.

LArS aitab mõtestada vastuoluliste teemade käsitlemist nii võimalike teemade, õpilaste reaktsioonide mõttes kui aitab ka üldisemalt kaasa vastuoluliste teemade põhjuste ja päritolu mõistmisele. See kõik lisab kindlasti õpetajale ka vajalikku enesekindlust, mis vastuoluliste olukordade ohjamisel abiks.

Generation Global

*Generation Global*²⁴ ehk globaalne põlvkond on Tony Blair'i Instituudi globaalse kodakondsuse programm 13-17-aastastele õpilastele võimaldades neil omandada teadmisi, oskuseid ja suhtumist, mis toetavad kodanikuna aktiivsust ning avarat meelt ja pilku. Projekt seab eesmärgiks toetada noori nende arengul avarapilgulisteks maailmakodanikeks, kes mõistavad kultuuridevahelise dialoogi olulisust mitmekesisel maailmas globaalsete proovikivide navigeerimisel.

²³ <https://www.didaktik-sowi.uni-wuppertal.de/de/forschung-projekte/larsnrw.html>

²⁴ <https://generation.global/>

Projekt pakub õpetamisressursse nii formaal- kui mitteformaalõppes kasutamiseks. Näiteks videokonverentside pidamise võimalusi, mis õpitut praktiseerida võimaldavad ning interaktiivset mängukeskkonda (*Ultimate Dialogue Adventure*), kus õpitut sekluslikult praktiseerida.

Lõpetuseks

Eeltoodu oli põgus sissevaade algatustesse, mis meil ja mujal kodanikuhariduse edendamisel ette võetud ning millega loodetakse turgutada tänaste noorte tegutseda tahtmist ja enda rolli adumist maailma paremaks muutmisel. Muidugi ei ole kõik tutvustatud meetodid ja praktikad nüüdses koolielus enam teab mis innovaatilised ja narr oleks ka väita, et nii tehes me kõik probleemid lahendame. Kõige olulisem on, et ennast tõestanud praktikate kohta infot liigub ja olemasolevad võimalused jõuaksid võimalikult paljude noorteni ning inspireeriks uutes ettevõtmistes ka suuremat ringi noortega töötavaid spetsialiste. Eeltoodud praktikad on peamiselt seotud kooliga, samas võiks olla mitmetel juhtudel potentsiaal samu lähenemisi kasutada ka noorte valdkonnas laiemalt. Praktikate laiendamise ja juurutamise toetuseks võiks senisest veelgi innukamalt jätkuda nii metoodikate jagamine, koolituste korraldamine kui tegusate vabaühenduste, ettevõtjate, noorte valdkonna, kogukondade kui ülikoolide panustamine. Meie koostegemise rõõmu ja kogemusi on nii kaugem kui lähem ajalugu räsitud ning uute põlvkondade maailmaparandamise usk ja tahe tahab turgutamist.